

İBN HACER'İN METİN TENKİDİ KRİTERLERİ VE FETHU'L-BÂRÎ'DE UYGULADIĞI BAZI METİN TENKİDİ ÖRNEKLERİ

Rahmet KOLUMAN

MEB, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni, Dicle Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi,
rahmet2568@hotmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-2560-3774>

Mehmet BİLEN

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı,
bilenmehmet@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1225-860X>

Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalında, Prof. Dr. Mehmet Bilen danışmanlığında devam eden, "İbn Hacer'in Buhârî Şerhi Fethu'l-bârî'de Hadis Tenkidi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 12/11/2024, Accepted / Kabul Tarihi: 26/012/2025
DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1583718>

İbn Hacer'in Metin Tenkidi Kriterleri ve Fethu'l-Bârî'de Uyguladığı Bazı Metin Tenkidi Örnekleri

Öz

Hizmet Peygamber'e atfedilen hadislerin, orijinaline sadık kalınarak aktarılmasının yanı sıra tenkid edilerek sahih olanlarının zayıf ve uydurma olanlarından tefrik edilmesi önemli ilmi çalışmalardır. Ulemâ, hadisleri isnad ve metin tenkidine tabi tutarak, sahih ve sıhhati şüpheli olanları ayırt etmek için büyük gayretler sarf etmiştir. Hadis şerhlerimizde de bu tenkid faaliyetinin etkin bir şekilde yapıldığını görüyoruz. Bu anlamda hadis şerh geleneğimizin önemli temsilcilerinden olan İbn Hacer'in (ö.852/1449) de eserlerine yoğun bir tenkid faaliyeti içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle en muteber hadis kaynaklarından biri olarak kabul edilen Buhârî'nin (ö.256/870) *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin şerhi olan *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde, İbn Hacer'in yaptığı hadis tenkidi dikkat çekicidir. O, bu nadede eserinde hadisleri şerh ederken ele aldığı rivayetleri gerek isnad gerekse metin açısından tahlil etmektedir. Bu makaledeki amacımız, İbn Hacer'in hadislerin metnine yönelik yapmış olduğu tenkidleri bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koyabilmektir. Çalışmamızda İbn Hacer'in metin tenkidinde esas aldığı kriterleri mezkûr şerhi taranarak tespit edilmiş ve konuya dair bazı örneklerle konu işlenmiştir. Klasik kaynaklarımızda yapılan bu tür tenkidlerin tespit edilmesi özellikle günümüzde metin tenkidi yöntemine yönelik olumsuz bakış açısının düzeltilmesi ve bu yöntemin işler hale getirilmesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Metin Tenkidi, Tenkid Kriterleri, İbn Hacer, Fethu'l-bârî.

Ibn Hajar's Textual Criticism Criteria and in Fath Al-Bârî Some Examples of Textual Criticism He Applied

Abstract

It is important that the hadiths attributed to the Prophet are not only transmitted faithfully to the original, but also criticised to distinguish the authentic ones from the weak and fabricated ones. The scholars subjected the hadiths to isnad and textual criticism and made efforts to distinguish between the authentic and the weak ones. In our hadith commentaries, this criticism activity was carried out effectively. In this sense, it is seen that Ibn Hajar (d.852/1449) was also involved in an intense critical activity in his works. Especially in his work Fath al-bârî bi sharhi sahîhi al-Bukhârî, which is the commentary of al-Bukhârî's (d.256/870) al-Jâmi al-Sahîh, Ibn Hajar's hadîth criticism is remarkable. In this work, he analyses the narrations in terms of both isnad and text and criticises the text of the hadiths in the light of various criteria. Our aim in this article is to reveal Ibn Hajar's criticisms of the text of hadiths. In our study, the criteria based on Ibn Hajar's textual criticism were determined and the subject was treated with examples. The identification of such criticisms in our sources is especially important in terms of correcting the negative perspective towards the textual criticism method today.

Keywords: Hadith, Text Criticism, Criteria for criticism, Ibn Hajar, Fath al-bârî.

GİRİŞ

Sahih bir sünnet/hadis algısının oluşabilmesi öncelikle hadislerin Hz. Peygamber'den sâdır olduğu şekilde muhafaza edilip nakledilmiş olmasına bağlıdır. Ulemâ, bu alanda büyük gayretler göstererek kapsamlı bir mustalahu'l-hadis geliştirmiş ve hadisleri sened ve metin açısından değerlendirerek ayrıntılı bir tenkide tabi tutmuşlardır. Bu anlamda telif edilen eserlerde sıhhati sorunlu hadisler tenkide tabi tutulmuş ve sahih olanların tespiti için kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Hadis şerhlerinde konuyla ilgili olarak zikredilen bazı hadislerin tenkid edilmesi, bu gayretin önemli örneklerini oluşturmaktadır. Eserlerinde yoğun bir tenkid faaliyeti içerisinde olan İbn Hacer'in Buhârî'nin (ö.256/870) *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin şerhi olan *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* adlı eseri, hadis tenkidinin birçok örneğini bulundurmaktadır. Onun bu eseri sadece hadislerin şerhinden ibaret olmayıp aynı zamanda İslâmî ilimlerle ilgili birçok alanda ciddi yekûn oluşturan bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hacer, bu kıymetli eserinde çeşitli ilimlere dair ele aldığı mâlûmatı sadece nakletmekle yetinmemekte, gerektiğinde tenkide tabi tutup kendi tercihlerini de belirtmektedir.¹ O, söz konusu eserinde, çeşitli konularda delil olarak ileri sürülen hadisleri tenkide tabi tutmaktan ve isnadlarındaki zaafı dile getirmekten çekinmemektedir. *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer almalarına rağmen İbn Mâce (ö.273/887), Ebû Dâvûd (ö.275/889), Tirmizî (ö.279/892) ve Nesâî'nin (303/915) *Sünen*'lerinin yanı sıra diğer kaynaklarda rivayet edilen yüzlerce hadisi tenkid etmekte ve zayıf olduklarını belirtmektedir.² Mezkûr eserinde İbn Hacer aynı zamanda hadis metinlerinin tahlili ve anlaşılmasına yönelik de ciddi çabalar ortaya koymakta ve çoğu zaman belirli kriterlere aykırılık arz eden rivayetleri uzlaştırmaya çalışmaktadır.³ Şerhinde ağırlıklı olarak isnad merkezli⁴ bir tenkid anlayışıyla hareket eden İbn Hacer'in aynı zamanda rivayetleri metin tenkidinin farklı kriterlerine tabi tuttuğu da görülmektedir.

Metin tenkidi bir hadisin veya genel anlamda bir rivayetin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığına sözün kendisine bakarak karar vermektir.⁵ Metin tenkidinde esas olan hadisin isnadı değil doğrudan hadis metninin kendisidir. Bu metotta isnadın sahih veya zayıf olmasına bakılmaksızın hadis metin açısından tenkid edilir.⁶ Burada kastedilen, hadislerin Kur'an'a, sahih hadislere, tarihe/vakıya, usul kaidelerine ve akl-ı selîme arz edilmesi suretiyle metnin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tespiti yönelik yapılan ilmi değerlendirmelerdir. Bu makalede İbn Hacer'in metin tenkidinde esas aldığı kriterler tespit edilecek ve rivayetlerin metinlerine yönelik tenkidleri örneklerle ele alınacaktır.

1. Kur'an'a Arz Edilerek Tenkid Edilen Hadisler

Sünnetin hiçbir şekilde vahiyle çelişmeyeceği ve ona aykırı hüküm getirmeyeceği prensibine dayanan Kur'an'a arz metodu, genel olarak, Kur'an'a aykırı olan ve te'vili mümkün olmayan hadislerin sahih kabul edilmediğini ifade etmektedir.⁷ Bu kriter hadislerin doğruluğunun tespiti ve Kur'an ile uyumunun sağlanması açısından büyük bir öneme sahiptir. Kur'an'a arz kriterinin ilk dönemlerden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Nitekim kaynaklarda nakledilen malumata göre Sahâbe'nin, Kur'an'a aykırı olan hadisleri kabul etmeyip ravilerini hata ve yanılğı ile itham ettikleri ve onlarla amel etmedikleri anlaşılmaktadır.⁸ Ancak bu durum, Hz. Peygamber'in hükmünün reddedilmesi anlamına gelmez; aksine Kur'an'a aykırı rivayetlerin aslında Hz. Peygamber'e ait olmadığını gösterir. Çünkü Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti arasında çelişki ve muhalefet söz konusu değildir.⁹ İbn Hacer, uydurma hadislerin tanınma yollarını açıklarken, te'vili mümkün olmayan derecede Kur'an'a aykırı hadislerin uydurma olarak kabul edileceğini belirterek bu prensibe dikkat çekmiştir.¹⁰ Konuya *Fethu'l-bârî* çerçevesinde bakıldığında İbn Hacer'in, genellikle

- 1 Mehmet Bilen, "Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2 (Kasım 2009), 64.
- 2 Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), 28.
- 3 Bu konuda yapılan bir çalışma için bkz. Fethullah Yılmaz, *Fethu'l-Bârî'de İhtilaflı Hadislerin Değerlendirmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2013); Ayrıca bkz. Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi* (İstanbul: İsam Yay., 2. Basım, 2008).
- 4 Tahsin Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler*, (İstanbul: Gelenek Yay., 2018), 367.
- 5 M. Hayri Kırbasoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 3. Basım, 2006), 42.
- 6 Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek ve Ahmet Yücel (İstanbul: Kitabevi Yay., ts.), 53-54.
- 7 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2011); M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Otto Yay., 6. Basım, 2019), 197-230; Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum* (İstanbul: İnsan Yay., 3. Basım, 2011), 204-220.
- 8 Hz. Âişe'nin Kur'an'a aykırılık gerekçesiyle tenkid ettiği bazı rivayetler için bkz. Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *Hiz. Âişe'nin Sahâbeye Yöneltiltiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: Otto Yay. 5. Basım, 2012), 33-52.
- 9 ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, 55.
- 10 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fî tavdîhi nuhbetu'l-fiker fî mustalahi ehli'l-e-*

Kur'an'a aykırılık gerekçesiyle tenkid edilen Buhârî rivayetlerini te'vil ettiği ve gerçek anlamda rivayetin Kur'an'a aykırı olmadığını ispatlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu anlamda bazen kendisi de rivayetin Kur'an'a muhalif olduğunu söylemekte ancak yine de te'vile başvurarak rivayetin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamaktadır. Bazen de Kur'an'a daha uygun olduğu gerekçesiyle rivayetler arasında tercihte bulunduğu da görülmektedir. Bu durum onun, hadislerin Kur'an'a arz edilmesine karşı olmadığını ancak te'vili mümkün olduğu durumlarda rivayeti de reddetmediğini göstermektedir. Şerhinde konumuzla alakalı tespit ettiğimiz bazı örnek rivayetler şunlardır:

1. Ebû Hüreyre'den (ö.58/678) nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Kıyamet gününde Hz. İbrâhim, babası Âzer ile karşılaşacaktır. Babası Âzer'in yüzünde dumanın siyahlığı ve toz olacaktır. İbrâhim ona: “Ben sana bana isyan etme, dememiş miydim” diyecek bunun üzerine babası; “işte bugün sana karşı gelmeyeceğim” diyecek. Bu sefer Hz. İbrâhim şöyle diyecek: Rabbim, sen bana kıyamet günü insanların diriltilecekleri günde beni rezil etmeyeceğini vadetmiştin. Rahmetinden uzak olasıca babamın bu halinden daha büyük bir rezillik olabilir mi? Yüce Allah şöyle buyuracak: “Gerçek şu ki, ben cenneti kâfirlere haram kıldım.”* Sonra şöyle denilecek: *Ey İbrâhim, ayaklarının altında ne var? Bakınca ne görsün? Orada çok kıllı, çamura bulanmış bir sırtlan görmesin mi? Ayaklarından tutulup cehennem ateşine atılacak.*”¹¹ İbn Hacer'in belirttiğine göre İsmâîlî, (ö.371/981) Hz. İbrâhim'in, Allah'ın verdiği sözden dönmeyeceğini bildiği halde nasıl olur da babasının durumunu kendisi için rezillik olarak tanımlar? diyerek hadisin sıhhatinin problemliliğine işaret etmiştir. Ayrıca başkalarının bu hadisi “*İbrâhim'in babası için bağışlanma dilemesi, yalnızca ona verdiği bir söz dolayısıyla idi. Kendisine, onun gerçekten Allah'a düşman olduğu açıklandıkça ondan uzaklaştı*”¹² âyetinin zâhirine muhalif olarak tenkid ettiğine değinen İbn Hacer, bu tenkidlere katılmayarak hadisi te'vile yönelmiştir. Ona göre Hz. İbrâhim, babası müşrik olarak ölünce ona bağışlanma dilemekten vazgeçmiştir. Fakat Kıyamet günü onu görünce ona acıdı ve onun için dua etti. Onun bir sırtlana dönüştürüldüğünü görünce de tamamıyla ondan teberri etti şeklinde te'vil edilebileceğini söylemektedir.¹³

2. Buhârî'de nakledilen diğer bir rivayet göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz kıyamet gününde Allah nezdinde insanlar arasında azabı en şiddetli olanlar suret yapanlardır*”¹⁴ İbn Hacer, bu hadisin, “*Firavun hanedanını azabın en şiddetlisine sokun denilecektir.*”¹⁵ âyetiyle örtüşmediğini belirtmektedir. Çünkü âyetin aksine hadiste, suret yapan kimsenin azabının Firavun hanedanından daha ağır olacağı belirtilmektedir. Devamında hadisile ilgili çeşitli görüş ve te'villere değindikten sonra Taberî'nin (ö.310/923); “*Burada kastedilen kimse, Allah'ın dışında kendisine ibadet edilen şeylerin suretini bilerek ve bu amaçla yapan kimsedir. Böyle bir kimse, ibadet etmek maksadıyla suret yaptığından kâfir olur. Bu sebeple böyle biri Firavun hanedanı gibi, açık bir şekilde küfre düşen kimseler arasında yer alabilir. Ancak ibadet etmek gibi bir amacı olmayan kimse ise, suret yapmakla sadece isyankâr olur*” şeklinde cevap verdiğini belirtmekte ve kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.¹⁶

3. Urve b. Zübeyr'den (ö.94/713) nakledildiğine göre Ebu Leheb öldükten sonra, onu rüyada kötü bir halde gören bir akrabası, ona neyle karşılaştığını sormuş. Ebu Leheb de şöyle cevap vermiştir: “*Sizden sonra, rahat yüzü görmedim. Sadece Süveybe'yi azat ettiğimden dolayı bana şu kâdarcık bir su veriliyor.*”¹⁷ İbn Hacer, rivayete göre iman etmeyen birinin yapmış olduğu iyiliklerin mükafatını ahirette göreceğinin anlaşıldığını ancak bunun “*(İnanmayanların) işledikleri amellerin önüne geçip, onu (etrafa) saçılmış toz zerrelere yaparız*”¹⁸ âyetine göre Kur'an'ın zahirine muhalif olduğunu belirtmektedir. Devamında ise söz konusu rivayetin mürsel bir rivayet olduğunu belirtmekte ve rivayet mavsûl kabul edilse dahi anlatılan olayın bir rüyadan ibaret olduğunu ve hüccet olamayacağını ifade etmektedir. Ancak buna rağmen yine de rivayeti savunma gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim o, Süveybe'nin Hz. Peygamber'in süt annesi olduğu için, bu olayın Hz. Peygamber'le ilgili olduğunu söylemekte ve Ebû Tâlib meselesinde olduğu gibi onun da cezasının hafifletilebileceği şeklinde te'vil etmektedir. Ayrıca Beyhakî'nin (ö.458/1066) de “*inkarcıların yaptıkları iyilikler, onların cehennemden çıkarılmasını sağlamaz. Ancak inkâr dışında işledikleri bazı suçların cezası hafifletebilir,*” şeklinde te'vil ettiğini belirten İbn Hacer, inkarcının yaptığı iyiliklerin mükafatını görmeyeceği hususunda icmâ olduğunu ifade eden Kadı İyâz'a (ö.544/1149) da “*Bu husus, Beyhakî'nin dile getirdiği*

ser, thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, (Medine: ts.), 155.

11 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), “Enbiya”, 8; “Tefsir”, 26/1.

12 Tevbe, 9/114.

13 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Ali b. Abdulaziz b. Ali eş-Şibl, Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000), 8/635-636.

14 Buhârî, “Libas”, 89.

15 Mü'min, 40/46.

16 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/370-371.

17 Buhârî, “Nikâh”, 20.

18 Furkan 25/23.

ihtimali ortadan kaldırmaz. Zira bu kabilde varid bütün rivayetler, inkâr cezasıyla ilgilidir. İnkâr dışındaki cezaların tahfifini neden sağlamasın?” şeklinde cevap vermektedir.¹⁹ Görüldüğü gibi İbn Hacer, rivayetin Kur'an'a aykırı olduğunu belirtmesine rağmen yine de rivayeti te'vil etmek suretiyle savunmaya çalışmaktadır. Bu durum onun rivayetleri Kur'an'a arz etğine açık örnek teşkil etse de rivayeti kurtarmak için sergilediği gayreti de göstermektedir.

4. Müşriklerin bulûğ çağına ulaşmadan ölen çocuklarının durumları hakkında ihtilâf edilmiştir. Buhârî, “müşriklerin çocukları hakkında söylenenler” şeklinde açtığı bâbda üç hadis nakletmiştir. İlk iki hadiste onların durumunun Allah'a ait olduğu ifade edilirken üçüncü hadiste ise cennette olacakları görüşünü referans kılan bir hadis nakletmiştir.²⁰ İbn Hacer, müşrik çocuklarının durumu ile ilgili farklı birçok görüşe ve bu görüşleri destekleyen hadislerle işaret etmektedir. Bu rivayetler arasında Müşrik çocuklarının cehennemde olacağı²¹ veya cennet ehlinin hizmetkârı²² olacaklarına dair aktarılan rivayetler de bulunmaktadır. İbn Hacer bu rivayetlerin zayıf olduğunu belirttikten sonra muhakkik âlimlerin kabul ettiği ve tercihe şayan olan görüşün, Nevevî'nin (ö.676/1277) Kur'an'dan bir âyeti de delil göstererek belirttiği şu görüş olduğunu ifade etmektedir: “Müşriklerin çocukları cennetliktir. Zira Allah, ‘Biz bir resûl göndermedikçe azap edecek değiliz’²³ buyurmuştur. Akıllı kişiye davet ulaşmadığında o bile sorumlu olmuyorsa, akıllı olmayan kimse hiç sorumlu olmaz.” Görüldüğü gibi İbn Hacer, ayetten de delil getirerek tercih edilen görüşü benimsemekte ve müşrik çocuklarının cennete olacağına dair Semüre b. Cündeb (ö.60/680) rivayetinin²⁴ de bu konuda delil olduğunu belirtmektedir.²⁵

2. Sünnet/Hadise Arz Edilerek Tenkid Edilen Hadisler

Kur'an'a arzdan sonra metin tenkidinde kullanılan diğer bir kriter, hadislerin sünnete arz edilmesidir. Bu metoda göre hadisler mütevâtir, ma'ruf veya meşhur sünnete arz edilmekte ve bir aykırılık tespit edildiği takdirde bu tür hadisler reddedilmektedir.²⁶ İbn Hacer, uydurma hadisin bilinme yollarını anlatırken te'vili mümkün olmayan ve mütevâtir sünnete aykırı olan hadislerin de uydurma olarak kabul edildiğini belirtmektedir.²⁷ Ancak uygulamada rivayetler reddedilirken kıstas olarak alınan hadislerin her zaman mütevâtir olmadığı anlaşılmaktadır.²⁸ Zira Hz. Âişe (ö.58/678) gibi sahâbîlerin, bazı hadisleri, diğer bazı hadislerle aykırı oldukları gerekçesiyle tenkid etmiş olmaları²⁹ bunu göstermektedir. Ayrıca birazdan vereceğimiz örneklerde İbn Hacer'in mütevâtir olmayan hadislerle aykırılık gerekçesiyle bazı rivayetleri tenkid ettiği görülecektir. Bu da sünnete arz ilkesinin sadece mütevâtir hadislerle yapılmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hadisçilerin ortaya koymuş oldukları sünnete arz kriteri genellikle âhâd haberlerin teâruzu durumunda, rivayetlerden birinin başka rivayetlerle desteklenmesi suretiyle takviye edilmesi ve tercih edilebilmesi halinde diğerinin terkedilmesi şeklinde olmuştur. Bu durumda iki âhâd haber birbiriyle teâruz ettiğinde sıhhat bakımından daha kuvvetli olan tercih edilmektedir. Bazen de isnadları sahih olmayan rivayetler ayrıca metin açısından da zayıf oldukları gerekçesiyle sahih hadislerle mukayese edilmektedir.³⁰ Konuya *Fethu'l-bârî* çerçevesinde bakıldığında İbn Hacer, genellikle birbirine aykırı olan rivayetlerin aralarını cem ve te'lif etmekte ve böylece onların gerçek anlamda birbirlerine aykırı olmadıklarını, aslında her iki rivayetin de sahih olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Ancak aralarını te'lif edemediği rivayetlerde ise aralarındaki ihtilafa değindikten sonra daha

19 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/182.

20 Buhârî, “Cenâiz”, 92.

21 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşit ve diğerleri (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 42/484 (no. 25743).

22 Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. (Mısır: Dâru'l-Hicr, Mısır ts.), 3/580 (no. 2225); Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 7/244 (no. 6993); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Adil b. Sa'd ve Sabri Abdulhalik eş-Şafî (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 10/384 (no. 4516), 14/39 (no. 7466).

23 İsrâ, 17/15.

24 Buhârî, “Ta'bir”, 48.

25 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/312-313.

26 ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, 142; M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 231; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Yay., 4. Basım, 2019), 358. Konuyla alakalı yapılan bir çalışma için bkz. Nevzat Aydın, *Hadisin Tespit ve Tenkidinde “Sünnete Arz”ın n Fonksiyonu*, (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008) 89 vd.

27 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 155.

28 Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 359.

29 ez-Zerkeşî, Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler, 91-102.

30 Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 360-361.

sahih gördüğü rivayeti tercih etmektedir. Şerhte konumuzla alakalı tespit ettiğimiz bazı örnek rivayetler şöyledir:

1. Buhârî'de, Hişâm b. Urve (ö.146/763) senediyle Mekke'nin fethine dair nakledilen bir rivayetin son kısmında "...O gün Rasûlullah (sav), Hâlid b. Velîd'e (ö.21/642) Mekke'nin üst tarafından Kedâ'dan girmesini emretti. Nebî (sav) de (Mekke'nin aşağı tarafından) Kudâ'dan girdi..."³¹ şeklinde bir ifade geçmektedir. İbn Hacer, bu rivayetin Hâlid b. Velîd'in, Mekke'nin aşağı tarafından, Hz. Peygamber'in de Mekke'nin üst tarafından girdiğini belirten sahih hadislerle³² aykırı olduğunu belirtip Mûsâ b. Ukbe (ö.141/758) ve İbn İshâk (ö.151/768) gibi siyer yazarlarının da kesin bir ifade ile Hâlid b. Velîd'in şehrin aşağı tarafından, Hz. Peygamber'in de şehrin üst tarafından girdiğini ve orada ona bir çadır kurulduğuna dair aktarılan sahih hadislerle örtüşmediği gerekçesiyle tenkid etmektedir.³³

Görüldüğü üzere İbn Hacer, bu değerlendirmelerinde Buhârî'nin çelişkili olarak naklettiği bir rivayeti sahih hadislere muhalif olduğunu belirterek tenkid etmektedir. Birbirine muhalif olan rivayetlerden Hişâm b. Urve'ninki mürsel, İbn Hacer'in tercih edip sahih olarak nitelendirdiği hadisler ise mavsûldür. Dolayısıyla onun bu tercihinde isnad kriterlerinin etkili olduğu söylenebilir.³⁴ Ancak İbn Hacer, siyer yazarlarından da nakilde bulunarak görüşlerini teyit etme cihetine yönelmektedir. Bu da bize İbn Hacer'in rivayetleri değerlendirirken sadece isnad kriterleri ile yetinmediğini başka kaynaklardan da yararlanarak hadisleri geniş bir yelpazede ele alarak tercihte bulunduğunu göstermektedir. Fakat ne var ki İbn Hacer, burada Buhârî'ye herhangi bir tenkid yöneltmemektedir. Oysa Buhârî, bir bab sonrasında "Hz. Nebî'in Mekke'nin üst tarafından girmesi" şeklinde bir bab tercemesi açmış ve altında Hz. Peygamber'in şehrin üst tarafından Mekke'ye giriş yaptığına dair rivayetler nakletmiştir.³⁵ Buhârî'nin hemen bir bab sonrasında bile nakledilen hadislerle çelişki arz eden bir rivayeti nakletmiş olması muhtemelen hadislerin metinlerine dikkat etmemesinden kaynaklanmıştır.³⁶ Ancak İbn Hacer'in de bu duruma hiç işaret etmemesi ve sadece rivayetin aykırılığını açıklamakla yetinmesi, Buhârî'ye gelebilecek herhangi bir tenkidin önüne geçmek amacıyla olduğunu söylememiz mümkündür.

2. Buhârî'de, Hz. Âişe isnadıyla nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber'in ramazan ayı dışında herhangi bir ayın tümünü oruçla geçirmedeği ve en çok da Şâban ayında oruç tuttuğu nakledilmiştir.³⁷ Konuyla alakalı bir rivayette ise Hz. Peygamber'in Ramazan ayını tazim etmek için Şâban ayında oruç tuttuğu ve bunun en faziletli oruç olduğu belirtilmiştir. Enes b. Mâlik'ten nakledilen bu rivayet şöyledir: Hz. Peygamber'e, Ramazan orucundan sonra hangi oruç daha faziletlidir diye soruldu? O (sav) buyurdu ki: "Ramazan'ın büyüklüğü için tutulan **Şâban** ayındaki oruçtur." Sonra hangi sadaka faziletlidir diye soruldu? O (sav) buyurdu ki: "Ramazan'da verilen sadakadır."³⁸ Tirmizî bu hadisin garîb olduğunu ayrıca isnadında bulunan Sadaka b. Mûsâ'nın hadisçiler nezdinde kavî kabul edilmediğini belirterek nakletmiştir. İbn Hacer ise bu hadisin aynı zamanda Müslim'de geçen ve Ebû Hüreyre isnadıyla merfu' olarak nakledilen "Ramazan'dan sonra en faziletli oruç muharrem ayı orucudur"³⁹ rivayetiyle çeliştiğini belirterek tenkid etmiştir.⁴⁰ Görüldüğü gibi burada İbn Hacer, Tirmizî'de nakledilen bir rivayeti, Müslim'in rivayetiyle karşılaştırarak aykırı bulmaktadır.

3. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö.42/662-63) nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben rüyamda Mekke'den hurma ağaçları bol bir yere hicret ettiğimi gördüm. Hatırıma oranın Yemâme yahut Hecer olduğu gelmişti. Meğer orası Medine (yani) Yesrib'miş."⁴¹ Diğer bir rivayette ise Yemâme ismi geçmemektedir. Sühayb'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bana hicret yurdunuz iki kara taşlık arasında kurak bir yer olarak gösterildi. Orası ya Hecer'dir yahut da Yesrib'dir."⁴² Bu hadislerde geçtiği üzere Hz. Peygamber'in hicret etmesi için rüyasında gösterilen yerle ilgili Medine, Yemâme ve Hecer isimleri geçmektedir. Hadisleri değerlendiren

31 Buhârî, "Meğâzî", 48.

32 Buhârî, "Meğâzî", 49.

33 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/13-14.

34 Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 368.

35 Buhârî, "Meğâzî", 49.

36 Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 368-369.

37 Buhârî, "Savm", 52.

38 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa et-Tirmizî, *Sünenü'l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdulkadir ve diğerleri (Mısır: Matbaatu'l-İsâ Bâbî'l-Halebî, 1975), "Zekât", 28.

39 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihi Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkâki (Kahire: Matbaatu'l-İsâ Bâbî'l-Halebî, 1955), "Sıyâm", 202.

40 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/273.

41 Buhârî, "Menâkıbu'l-ensar", 45.

42 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedreku ala's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990), 3/452 (no. 5706); el-Bezzâr, *Müsned*, 6/10 (no. 2085); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, 8/31 (no. 7296).

İbn Hacer, bunlara muhalif olarak şu hadisi göstermektedir: Cerîr b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah bana, ‘*şu üç şehirden hangisine gidersen orası senin hicret yurdundur*’ diye vahyetti; Medine, Bahreyn ve Kinnesrîn.”⁴³ Tirmizî bu hadisten sonra garîb olduğunu ve sadece Fadl b. Mûsâ'nın isnadıyla nakledildiğini belirtmektedir. Hâkim en-Nisâbü'rî (ö.405/1014), isnadının sahih olduğunu, ancak Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilmediğini belirtmektedir.⁴⁴ İbn Hacer ise, hadisin sübutunda problem bulunduğunu ve içinde Yemâme geçen sahih rivayetlere muhalif olduğunu belirterek hadisin sahih olmadığını söylemiştir. Çünkü bu rivayette ek olarak Kinnesrîn ismi geçmektedir. İbn Hacer, gerekçe olarak Kinnesrîn'in, Haleb cihetinde ve Şam beldesinde bulunduğunu Yemâme'nin ise Yemen cihetinde bulunduğunu belirterek sahih hadislerle muhalif olduğundan Kinnesrîn geçen hadisin sahih olmadığını belirtmektedir.⁴⁵

4. Buhârî'de nakledilen bir diğer rivayete göre Avn b. Ebî Cühayfe babasının şöyle dediğini nakletmektedir: “Hz. Peygamber'i kırmızı deriden yapılmış bir çadırın altında otururken gördüm... Allah Resulü (sav), kırmızı bir elbise giyip insanlara iki rekât namaz kıldırıldı...”⁴⁶ İbn Hacer, bu rivayeti şerh ederken Buhârî'nin “kırmızı elbise ile namaz kılmak” bab başlığı koymasıyla bunun câiz olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Ancak bu konuda Hanefilerle ihtilaf bulunduğunu; onlara göre kırmızı elbise ile namaz kılmanın mekruh olduğunu ve Buhârî'de nakledilen bu rivayeti ise te'vil ettiklerini belirtmiştir. Onların te'viline göre, buradaki elbise, tamamen kırmızı olmayıp üzerinde kırmızı çizgiler bulunan bir elbisedir.⁴⁷ İbn Hacer, bu bilgileri kaydettikten sonra Hanefilerin bu konuda delil getirdikleri şu hadisi, sahih hadislerle muhalif olması gerekçesi ile tenkid etmektedir. Rivayet şöyledir: “Bir adam, Hz. Peygamber'in yanına geldi. Üzerinde iki parçadan oluşan kırmızı bir elbise vardı. Hz. Peygamber'e selam verdi. Ama Hz. Peygamber onun selamını almadı.”⁴⁸ Tirmizî, bu rivayeti hasen garîb olarak değerlendirmiştir. İbn Hacer ise, hadisin senad itibarıyla zayıf olduğunu ancak sahih kabul edilse bile Buhârî'nin daha sağlam rivayetiyle çeliştiğini söylemektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in kırmızı elbise giymiş bir kişinin selamını almamasının başka sebeplerle açıklanabileceğini ifade ederek, söz konusu rivayeti sahih hadislerle aykırı bularak tenkid etmektedir.⁴⁹

5. Terâvih namazıyla ilgili nakledilen rivayetlerde kaç rekât kılınacağına dair kesin bir ifade bulunmadığından bu durum ulema arasında ihtilafı hale gelmiştir. Hz. Âişe tarafından nakledilen sahih rivayetlerde Hz. Peygamber'in ne ramazan gecelerinde ne de başka gecelerde on bir rekâtta fazla namaz kılmadığı ifade edilmiştir.⁵⁰ Buna karşın İbn Abbas tarikiyle nakledilen bir rivayette “Hz. Peygamber'in, terâvih namazını yirmi rekât ve vitir namazı ekleyerek kıldığı” haber verilmektedir.⁵¹ İbn Hacer, İbn Abbas'tan nakledilen bu rivayetin zayıf olduğunu ve *Sahihayn*'da geçen Hz. Âişe rivayetine muarız olduğunu belirterek tenkid etmektedir. Ayrıca o, Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'in gece ibadeti ve diğer hallerini başkasından daha iyi bileceğini belirterek tenkidlerini gerekçelendirmektedir.⁵² Bu rivayetin değerlendirmesinde görüldüğü gibi İbn Hacer, harici sebeplerle yani Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in ev halini daha iyi bileceğini ifade ederek tercihte bulunmaktadır. Bu değerlendirme tam anlamıyla bir metin tenkididir. Ancak yine burada da o, isnad yönünden hadisin zayıf olduğunu beyan etmek suretiyle tenkidini takviye etmeyi de ihmal etmemiştir.

6. Hz. Peygamber'in vefat anlarını anlatan hadislerde onun (sav) Hz. Âişe'nin odasında son demlerini yaşadığı ve yine Hz. Peygamber'in başı onun göğsünde iken vefat ettiği nakledilmektedir. Bu konuda Hz. Âişe, “Resulullah'ın (sav) başı benim köprücük kemiğim ile çene kemiğim arasında iken vefat etti” demektedir.⁵³ Rivayeti değerlendiren İbn Hacer, bu hadisle teâruz eden ve Hz. Ali hakkında nakledilen rivayetlere işaret ederek tenkid etmektedir. Hâ-

43 Tirmizî, “Menâkıb”, 68; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, 2/339 (no. 2417).

44 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 3/3 (no. 4258).

45 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/284.

46 Buhârî, “Salât”, 17.

47 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/629.

48 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut ve Muhammed Kâmil Karabeleli (Riyad: Dâru Risâletu'l-Alemiyye, 2009), “Libas”, 20; Tirmizî, “Edeb”, 45; Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvâdullah b. Muhammed ve Ebû'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 2/91 (no. 1350).

49 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/629.

50 Buhârî, “Terâvih”, 1; Müslim, “Salâtu'l-musâfirin”, 125.

51 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî, *el-Kitâbu'l-musanneffî'l-ehâdisi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut. (Lübnan: Dâru't-Tac, 1989), 2/164 (no. 7692); et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 11/393 (no. 12102); a.mlf., *Mu'cemu'l-evsat*, 5/324 (no. 5440).

52 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/322.

53 Buhârî, “Meğâzî”, 83.

kim'in *el-İklil* adlı eserinde⁵⁴ ve İbn Sa'd'ın farklı pekçok isnadla naklettiği rivayetlerde “Hz. Peygamber vefat ettiği sırada başı Hz. Ali'nin göğsündeydi”⁵⁵ şeklinde nakledilmektedir. İbn Hacer, bu rivayetlerin Hz. Âişe'nin yukarıdaki hadisiyle çeliştiğini, bu bağlamda Hz. Ali ile ilgili nakledilen tüm rivayetlerin Şia kaynaklı olduğunu ve bu tür rivayetlere iltifat edilmeyeceğini belirterek tenkid etmektedir.⁵⁶

7. Hendek savaşında Kureyşli Müşriklerle savaşıyan Hz. Peygamber'in o hengâmede ikinci namazını kaçırmış olduğu ile ilgili Buhârî'nin Câbir b. Abdullah isnadıyla naklettiği bir rivayet şöyledir: “Hz. Ömer, Hendek savaşında güneş batmak üzere iken Nebî'nin (sav) yanına geldi ve Kureyşli müşriklere hakaret etmeye başladı. ‘Ey Allah'ın elçisi güneş batmadan neredeyse ikinci namazını kılamayacaktım’ dedi. Bunun üzerine Nebî (sav), ‘Allah’a and olsun ki, ben de kılmadım’ buyurdu. Sonra kalkıp Buthân’a gittik. Rasûlullah (sav) namaz kılmak için abdest aldı, biz de abdest aldık. Güneş battıktan sonra ikinci namazını kıldırdı. Ondan sonra da akşam namazını kıldırdı”⁵⁷ Konuyla alakalı Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayette ise Hz. Peygamber'in ikinci namazını kılip kılmadığını hatırlamayaarak etrafındakilere sorduğu belirtilmektedir. İlgili rivayeti Ebû Cum'a Habîb b. Sibâ şöyle anlatıyor: “Rasûlullah (sav) Hendek savaşı sırasında akşam namazını kıldırdı. Kıldırdıktan sonra: ‘İçinizden ikinci namazını kıldığımı gören oldu mu?’ diye sordu. Sahâbe; ‘Yâ Rasûlallah, ikinci namazını kılmadın’ dediklerinde, müezzine emretti, kâmet getirildi. Kametten sonra ikinci namazını kıldı. Daha sonra akşam namazını bir daha kıldı.”⁵⁸

Buhârî rivayetinde görüldüğü gibi Hz. Peygamber, ikinci namazını kılmadığını Hz. Ömer Kureyşli Müşriklerle sövdüğünde hatırlamıştır. Ahmed b. Hanbel rivayetinde ise Hz. Peygamber'in ikinci namazını kılip kılmadığı hakkında tereddütte düşüp etrafındakilere sorduğu görülmektedir. Bu hususu değerlendiren İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel'in rivayetinin *Sahihayn*'da geçen rivayetle çeliştiğini belirterek hadis sıhhatinin problemli olduğunu ifade etmiş ve dolayısıyla hadisin sahih olmadığını belirtmiştir.⁵⁹ Görüldüğü gibi İbn Hacer, hadisin sıhhatinin problemli olmasını, metnin sahih rivayetlere aykırı olmasına bağlamaktadır. Bu da İbn Hacer'in rivayetin metninden hareketle, hadisin sıhhati hakkında hüküm verdiğinin açık bir örneğidir.

3. Tarihe-Vakıya Arz Edilerek Tenkid Edilen Hadisler

Metin tenkidi kriterlerinden birisi de hadislerin tarihe-vakıya arz edilmesidir. Münekkittlerin hadisleri değerlendirmede en başarılı oldukları alanın hadisleri tarihe arz etmeleri, tarihi bilgilerle karşılaştırmaları ve zaman belirten rivayetleri mevcut bilgilerle mukayese etmeleri olduğu söylenebilir. Bu metod sayesinde bazı hadislerin aslının olmadığı ortaya çıkarıldığı gibi diğer bazı hadislerde aktarılan bilgilerin de tarihi gerçeklerle örtüşmediği tespit edilebilmektedir.⁶⁰ Bu kritere göre hadiste, söz konusu edilen hâdisenin meydana geldiği zamana delâlet eden bir bilgi varsa ve bu bilgi de kesin olarak bilinen tarihi gerçeklere aykırı ise hadis reddedilmektedir. Şayet râvilerden biri tarafından hadise ziyade yapılmış ve bunu hadisin diğer kısmından ayırmak mümkünse sadece söz konusu rivayetdeki fazlalığın sahih olmadığına hükmedilmektedir.⁶¹

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de ciddi anlamda tarihi mâlûmattan faydalandığı görülmektedir. O, eserinde tarihi kaynaklara, siyer ve meğâzi kaynaklarına sıkça atıfta bulunmaktadır. Özellikle isnadlara yönelik tenkidlerinde tarih ilminden yararlanarak muttasıl zannedilen birçok rivayetin esasında münkatı' olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bunun yanında hadis metinlerini tarihi bilgi ve vakıya arz ederek hadisin metnindeki tarihi yanlışlıkları tespit ettiği ve tenkidler yönelttiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Hacer'in şerhinde tarihe-vakıya arz ederek tenkid ettiği birkaç örnek rivayet şöyledir:

1. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah, Âdem'i altmış zira' boyunda yarattı. Sonra: Git, şu meleklere selam ver ve selamını nasıl alacaklarını dikkatle dinle. Bu senin ve senin soyundan geleceklerin selamlaşma şekli olacaktır, diye buyurdu. (Âdem), es-Selâmu aleykum dedi, onlar da es-Selâmu aleyke ve rahmetullah, diye cevap verdiler ve “rahmetullah” lafzını eklediler. Artık cennete girecek olan herkes Âdem'in

54 Hakim'in “*Kiabu İklil*” adlı günümüze ulaşmayan eserinden bahsedilmektedir.

55 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), 2/230-231; el-Bezzâr, *Müsned*, 9/329 (no. 3886); Benzer bir rivayet için bkz. Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, 12/141 (no. 12708).

56 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/174-175.

57 Buhârî, “*Mevâkitu's-salât*”, 36; Müslim, “*Mesâcid*”, 209.

58 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/180 (no. 16975).

59 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/91-92.

60 Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Rağbet Yay., 2. Basım, 2013), 238.

61 ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, 158; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 253.

sureti üzere girecektir. İnsanların hilkati şu ana kadar hâlâ eksilip durmaktadır.”⁶² İbn Hacer bu rivayette geçen “İnsanların hilkati şu ana kadar hâlâ eksilip durmaktadır” kısmının önceki dönemlerde yaşamış olan Semûd halkının diyarı gibi geçmiş ümmetlerden kalan ve şu anda görülen kalıntılarla çeliştiğini belirtmektedir. Zira onlardan kalmış olan meskenler, boylarının sözü geçen bu tedrici kısalmanın gerektirdiği şekilde ileri derecede uzun olmadıklarını göstermektedir. Onların yaşadıkları dönemin eski olduğunda şüphe yoktur. Aynı şekilde onlar ile Âdem arasında geçen sürenin de kendileri ile bu ümmetin ilkleri arasında geçen süreden daha az olduğunda da şüphe yoktur. Şu ana kadar bu problemi giderecek bir açıklama bulamadım, diyerek hadis metnine yönelik tenkidlerini ifade etmektedir.⁶³ Görüldüğü gibi İbn Hacer, hadisi tarihi kalıntılara arz ederek değerlendirmekte ve hadisteki bilginin vakıya aykırılığına dikkat çekmektedir.

2. İbn Hacer'in tarihi gerçeklere aykırı bularak değerlendirdiği diğer bir rivayet de şöyledir: Buhârî'de nakledilen bir rivayete göre; Ebû Süfyan'ın vefat haberi Şam'dan geldiğinde, üç gün geçtikten sonra Ümmü Habîbe kendisine güzel koku getirilmesini istedi. Bunu yanaklarına ve kollarına sürerek şöyle dedi: Benim buna ihtiyacım yoktur. Ancak ben Rasûlullah'ın (sav) şöyle dediğini işittim: “Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kadının, kocası dışında ölen bir kimse için üç günden fazla yas tutması helal değildir. Kocası için ise dört ay on gün yas tutar.”⁶⁴ İbn Hacer, rivayette geçen Şam kelimesinin tartışmaya açık olduğunu zira Cumhura göre Ebû Süfyan'ın Medine'de hicrî 32 veya 33 senesinde vefat ettiğini ve bu konuda âlimler ve tarihçiler arasında ihtilaf bulunmadığını belirtmektedir. Bu rivayetin tüm tarikleri, Buhârî'nin bu rivayeti hariç Şam kaydı olmaksızın nakledilmiştir. Zannederim ki bu bir vehimdir diyerek Buhârî'de geçen rivayetin tarihi açıdan hatalı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İbn Hacer, Ümmü Habîbe hayattayken Şam'dan gelen ölüm haberinin kardeşi Yezîd b. Süfyan'a ait olabileceğini ve hadisten “İbn” lafzının düştüğünü zannettiğini belirttikten sonra başka rivayetlerde ölüm haberinin Şam'dan geldiği belirtilmediğinden bu ihtimalin de doğru olamayacağını belirterek problemin giderilmediğini eklemektedir.⁶⁵ Anlaşıldığı üzere İbn Hacer, Ebû Süfyan'ın ölüm haberinin Şam'dan geldiğine dair Buhârî rivayetini tarihi açıdan aykırı bularak tenkid etmektedir. Gerekçe olarak da onun Medine'de hicrî 32 veya 33 senesinde vefat ettiğine yönelik kesin tarihi bilgiyi ve bu konuda hadisçiler ile tarihçiler arasında herhangi bir ihtilafın bulunmadığını öne sürmektedir. İbn Hacer'in tenkit ettiği bu hadisi, Buhârî şarihi Aynî (ö. 855/1451), muzkûr hadisin ravisi Süfyan b. Uyeyne'nin hadiste imam ve hüccet olduğunu belirterek, hadiste herhangi bir vehimden söz edilemeyeceğini ifade ederek savunması dikkat çekicidir.⁶⁶

3. Buhârî'de, İbn Abbas'tan şöyle nakledilmektedir: “Hz. Peygamber, Ramazan ayında beraberindeki on bin kişiyle Medine'den, Mekke'ye doğru yola çıktı. Bu da Medine'ye gelişinden sonraki sekiz buçuk yılın başlarında idi...”⁶⁷ Görüldüğü gibi bu rivayette Hz. Peygamber'in beraberindeki orduyla birlikte hicrî sekiz buçuk yılının başlarında Ramazan ayında Mekke'nin fethi için yola çıktıkları belirtilmektedir. Dolayısıyla bu rivayete göre Mekke'nin fethi hicrî dokuzuncu yılda olmuştur. Fethin kesin olarak hicrî sekizinci yılda olduğuna dair değerlendirmede bulunan İbn Hacer, mezkûr rivayette vehim bulunduğunu belirterek rivayetteki tarihi yanlışlığa dikkat çekmektedir. Ona göre, rivayette geçen “sekiz buçuk yılın başlarında” ifadesi tarihi açıdan hatalıdır, doğrusunun ise “yedi buçuk yılın başlarında” olması gerektiğidir. Zira Mekke'nin fethi hicrî sekiz yılında olmuştur. Buradaki vehim, râvinin, Rebî'ul-evvel ayından Ramazan ayına kadar olan yarım senelik süreyi hicrî sekiz yılına eklemiş olmasından kaynaklanmaktadır, diyerek rivayetin tarihi açıdan yanlış olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁸ Görüldüğü gibi İbn Hacer bu rivayette açıkça tarihi bir hatanın olduğuna dikkat çekmiştir. Değerlendirmelerinin devamında ise ilginç bir şekilde rivayeti kurtarmaya yönelik te'villere girişmiş olsa da neticede rivayette tarihi açıdan hata bulunduğu açıktır.

4. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrâhim'in oğlunu kurban etmesi hâdisesi isim verilmeksizin nakledilmektedir. Tevrat ve Yahudi geleneğinde ise kurban edilmek istenen çocuğun Hz. İshâk olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu durum İslâm geleneğinde görüş farklılıklarına sebep olmuştur. Bununla ilgili nakledilen bazı rivayetlerde kurban edilmek istenen oğlun Hz. İshâk olduğu belirtilirken bazı rivayetler de ise Hz. İsmâil olduğu söylenmiştir.⁶⁹

İbn Hacer'in belirttiğine göre; Hz. Abbas, İbn Mes'ud, el-Ahnef, İbn Meyserâ, Zeyd b. Eslem, Mesrûk, Âtâ, ve

62 Buhârî, “Enbiyâ”, 1; “İsti'zân”, 1.

63 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/443.

64 Buhârî, “Cenâiz”, 30.

65 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/188.

66 Bkz. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed le-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1348), 12/267.

67 Buhârî, “Meğâzi”, 47.

68 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/7.

69 Ömer Faruk Kahraman, “İsmâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/78; a.mlf., “İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/521.

Kâ'bu'l-Ahbâr rivayetlerinde kurban edilmek istenen evlâdın Hz. İshâk olduğu; Ebû Hüreyre, Muâviye, İbn Ömer, Ebû Tufeyl, Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Kâ'b, Ebû Ca'fer el-Bâkır, Ebû Sâlih, Rebî b. Enes, Ebû Amr b. el-Alâ, Ömer b. Abdulazîz ve İbn İshâk'tan nakledilen rivayetlerde ise kurban edilmek istenen evlâdın Hz. İsmâil olduğu ayrıca Hz. Ali, İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr ve Şa'bî tarafından ise her iki şekilde de nakledilmiştir.⁷⁰

İbn Hacer, Hz. İshâk'ın kurban edilmek istenmesiyle ilgili rivayetlerin Ehl-i Kitap'tan alındığını belirttikten sonra rivayetler arasındaki ihtilafın İbn Kayyim (ö.751/1350) tarafından taaddüde hamledilerek çözülmeye çalışıldığını söylemektedir. İbn Kayyim, Kur'an'dan ilgili âyetleri⁷¹ de delil getirerek bu hâdisenin iki defa gerçekleştiğini belirtmiştir. Birincisi; hadisenin ilk olarak Hz. İbrâhim'in gençlik yıllarında ve gücünün kuvvetinin yerinde olduğu sıralarda Hz. İsmâil hakkında ikincisi ise; Hz. İbrâhim'in yaşlılığında Hz. İshâk hakkında vuku bulduğunu belirterek rivayetler arasındaki ihtilafı taaddüde yorarak uzlaştırmıştır. İbn Hacer ise, İbn Kayyim'in bu çözümünü güzel bulduğunu kendisinin de bu şekilde ihtilafı giderdiğini belirttikten sonra *"İhtiyar halimde bana İsmâil'i ve İshâk'ı lutfeden Allah'a hamdolsun"*⁷² âyetini görünce fikrinin değiştiğini, zira bu âyetin *"İsmâil, Hz. İbrâhim'in gençlik yıllarında ve gücünün kuvvetinin yerinde olduğu sıralarda dünyaya geldi"* görüşünü bulandırdığını söylemektedir. İbn Hacer sonrasında ise şu izahı yapmaktadır: *"İsmâil'in annesi Hacer, bir zorba tarafından Sâre'ye hediye edilmişti. Sâre de çocuk yapmaktan ümidini yitirince onu İbrâhim'e bağışlamıştı. Hacer, İsmâil'i dünyaya getirdi. Bunun üzerine Sâre onu kıskandı ve bundan sonra İshâk'ı dünyaya getirdi. Sâre'nin kıskançlığı Hacer ve oğlunun Mekke'ye götürülmesine kadar devam etti. Kurban edilme olayının Mekke'de cereyan etmesi, kurban edilmek istenen kişinin İsmâil olmasının en güçlü delilidir. Zira Sâre ve İshâk Mekke'de değillerdi."* Bu değerlendirmeleriyle kurban olayının Mekke'de vuku bulduğunu ve o esnada Sâre ile oğlu İshâk'ın orada bulunmamasının Hz. İsmâil ile ilgili rivayetlerin güçlü bir delili olduğunu söyleyen İbn Hacer, tarihi vakıya uygun bularak Hz. İsmâil'le ilgili rivayetleri tercih etmekte, bu konuda Hz. Peygamber'in *"Ben iki kurbanlığın oğluyum"*⁷³ hadisinin de bu görüşünü teyit ettiğini belirtmektedir.⁷⁴

5. Enes b. Mâlik isnadıyla nakledildiğine göre *"Ebû Talha Hz. Peygamber'den sonra Ramazan ve Kurban bayramları hariç kırk yıl oruç tutmuştur."* Hadisi *Mustedrek*'te zikreden Hâkim en-Nisâbü'rî, rivayetin Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu, ancak *Sahihayn*'da tahrir edilmediğini belirtmektedir.⁷⁵ İbn Hacer bu rivayetle ilgili Hâkim en-Nisâbü'rî'ye iki açıdan itirazda bulunmaktadır. Birincisi, bu rivayetin aslının Buhârî'de geçtiği;⁷⁶ ikincisi ise, rivayette belirtildiği gibi Ebû Talha'nın Hz. Peygamber'den sonra kırk yıl yaşamadığıdır. İbn Hacer bu bilgileri kaydettikten sonra Ebû Talha'nın, Hz. Peygamber'den sonra 23 veya 24 yıl yaşadığını belirterek, kırk yıl ifadesinin rivayette bir hata olduğunu dolayısıyla bu rivayetin tarihi açıdan hatalı olduğuna işaret etmektedir.⁷⁷ Görüldüğü gibi İbn Hacer, rivayette yer alan *"kırk yıl"* ifadesini tarihî gerçeklere uyuşmadığından tenkid etmektedir.

4. Aklî Gerekçelere Göre Tenkid Edilen Hadisler

Metin tenkidi kriterlerinden birisi de rivayetlerin akla arz edilmesidir. Bu kriterin temelinde Hz. Peygamber'in akl-ı selime ters ve mantığa aykırı olan hususlardan tenzih edilmesi yatmaktadır. Bu kriter gereği bir hadis akl-ı selime ve mantığa ters ise, onun Hz. Peygamber'e nispet edilemeyeceği sonucuna varmak icap eder. Ancak burada kastedilen rasyonalizm değil selim akıldır, mantıktan kastedilen de *bedîhiyyâtü'l-akl* (apriori) denilen gerçeklerdir.⁷⁸ İbn Hacer'in de hadisin te'vili kabul edilmeyecek derecede sarîh akla mütenâkız olmaması gerektiğini belirterek bu hususa işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁹ Dolayısıyla mezkûr anlamda akla aykırı olan hadislerin te'vili mümkün olmadı-

70 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/473. İlgili rivayetler için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr li't-Teba'âtı ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lan, 2001), 19/587-598; Ayrıca bazı rivayetler için bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 2/608-610 (no.4046-4049).

71 Sâffât 37/99-102; Hud 11/71-72.

72 İbrâhim 14/39.

73 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 2/609 (no. 4048).

74 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/472-474.

75 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 3/397 (no. 5506).

76 Buhârî'nin naklettiği rivayette Ebû Talha'nın Hz. Peygamber'den sonra kaç yıl yaşadığına değinilmemiştir: Bkz. Enes b. Mâlik senediyle nakledildiğine göre *"Ebû Talha Rasûlullah (sav) zamanında düşmanla savaşıldığı için nâfile oruç tutmazdı. Fakat Rasûlullah'ın (sav) vefatından sonra da oruç tutmadığı bir gün olmadı. Sadece Ramazan Bayramı ilk günü veya Kurban Bayramı günleri oruç tutmazdı."* Bkz. Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 29.

77 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/52.

78 Kırsaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 278.

79 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 155.

ğı takdirde terkedilmesi gerekmektedir.⁸⁰ Ancak burada aklı aşan hususların hariç tutulması gerektiği belirtilmelidir. Zira mucizeler, gaybî haberler, şer'i hususları bildiren hadisler ve ahiret hayatıyla ilgili haberler gibi hususlar aklın değerlendirmesi dışında mütalaa edilmektedir.⁸¹ İbn Hacer'in, şerhinde zaman zaman aklî yorum ve izahları kullanarak anlaşılması güç bazı rivayetleri te'vil etmesinin yanı sıra bazen de aklî ve mantıki gerekçelerle hadisleri tenkid ettiği görülmektedir. Konuyla alakalı tespit ettiğimiz birkaç örnek şöyledir:

1. Buhârî'de, nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber, Abdullah b. Amr b. el-Âs'a ayda üç gün oruç tutmasını teklif ettikten sonra bunu az bulduğu için haftada üç gün oruç tutmasını teklif etmiştir. Ancak Abdullah'ın "*daha fazlasına gücüm yeter*" demesi üzerine bir gün oruç tutup iki gün tutmamasını, yani üç günde bir oruç tutmasını teklif etmiştir.⁸² Görüldüğü gibi bu rivayette bir mantık hatası söz konusudur. Zira haftada üç gün oruç tutmak, üç günde bir oruç tutmaktan daha zor bir tekliftir. Dolayısıyla Abdullah b. Âmr b. el-Âs'ın daha fazlasını istemesi karşısında, Hz. Peygamber teklifi zorlaştırmak yerine kolaylaştırmış olmaktadır. Oysa akla uygun olan teklifin kolaydan zora doğru ilerlemesi iken burada tersi bir durum söz konusudur. İbn Hacer, şârihlerden Dâvûdî'nin (ö.402/1011) bu noktaya dikkat çektiğini belirttikten sonra kendisi de bu itirazın yerinde olduğunu ve râvilerden kaynaklı rivayette takdim-te'hirin olabileceğini belirterek rivayette işaret edilen mantık hatasına kendisi de katılmaktadır.⁸³

2. İbn Hacer, Müslümanın hurma ağacına teşbih edildiği Buhârî hadisini⁸⁴ şerh ederken bazı kimselerin hurma ağacı ile Müslümanın biyolojik açıdan benzerliğini iddia ettiklerini ve şu hadisi delil getirdiklerini belirtmektedir. "*Halanız hurmaya saygı duyun. O Hz. Âdem'in yaratıldığı çamurun arta kalan kısmından yaratılmıştır.*"⁸⁵ Bu hadisi delil alanlar; hurma ağacının başı kesildiğinde ölmesi, dölllenmediği takdirde meyve vermemesi, boğulduğunda ölmesi, hurma poleninın insan menisi gibi kokması, âşık olması ya da tepesinden su içmesi gibi özellikleri sebebiyle hurma ile insan arasındaki benzerlikleri kurmuşlardır. İbn Hacer ise, hadisin aslının olmadığını söyleyerek hurma ile Müslüman kişi arasında biyolojik bir benzerliğin kurulmasının aklî izahının mümkün olmadığını belirtmektedir. Ayrıca onların belirtmiş oldukları özelliklerin insanın biyolojik özelliklerine ait olduğunu ve sadece Müslüman kişiye has olmadığını, Buhârî'de nakledilen rivayette ise hurma ağacı ile Müslüman kişi arasında teşbihte bulunulduğunu söyleyerek delil aldıkları rivayetin sahih olmadığını belirtmektedir.⁸⁶

3. İbn Ömer isnadıyla şöyle nakledilmektedir: "Bir adam Rasûlullah'a 'ey Allah'ın Rasûlü en hayırlı yer hangisidir?' diye sordu. Allah Rasûlü: "*Bilmiyorum*" buyurdu. Adam: 'Peki, en şerli yer hangisidir?' diye sordu. Allah Rasûlü, "*Bilmiyorum*" dedi. Cibril ona gelince, Nebî (sav), "Rabbine sor" buyurdu. Cibril, 'Biz ona hiçbir şey hakkında soru sormayız' dedi. Sonra öyle bir silkindi ki bundan neredeyse Muhammed (sav) bayılacaktı. Cebrâil (semaya) yükselince, Yüce Allah (cc), "Muhammed sana en hayırlı yer hangisidir? diye sordu. Sen bilmiyorum dedin. Sana en şerli yer hangisidir? diye sordu, yine: Bilmiyorum dedin. Cebrâil: Evet (öyle oldu)" dedi. (İbn Ömer) dedi ki: Cebrâil ona en hayırlı yerin mescitler, en şerli yerin de çarşı pazarlar olduğunu söyledi."⁸⁷ İbn Hacer, Buhârî'nin "pazardaki camide namaz kılmak"⁸⁸ şeklinde bab başlığı koyarak yukarıdaki hadise işaret ettiğini belirttikten sonra hadisin isnad açısından sahih olmadığını belirtmektedir. Ayrıca sahih olsa bile bu durum pazarlara cami yapılmasına mâni olamaz çünkü caminin yapıldığı yer mescide dönüşünce hayırlı bir yer olur şeklinde açıklama yaparak rivayeti isnad tenkidinin yanında aklî gerekçelerle de tenkid etmektedir.⁸⁹ İbn Hacer'in bu rivayetin tenkidinde belirttiği üzere caminin yapıldığı yerin hayırlı bir yer olacağı mantığından hareketle çarşı pazar gibi yerlerde namaz kılınmasına engel bir durumun olamayacağını belirtmek istediğini söylemek mümkündür.

4. Cafer-i Sâdık'tan (ö.148/765) nakledildiğine göre Hz. Âdem hiçbir zaman kendi kız çocuğunu kendi oğlu ile evlendirmezdi. Yüce Allah, Âdem ile Havvâ'yı yeryüzüne indirip onların bir araya gelmesini sağlayınca, Hz. Havvâ, Kâbil'i sonra da Hâbil'i doğurdu. Kâbil, olgunlaşınca Allah ona cinlerin çocuklarından Cemâle adında bir kadını

80 Polat, *Hadis Araştırmaları*, s.248.

81 Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 231; a.mlf., *Hadiste Metin Tenkidi*, s.376-381.

82 Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 34.

83 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/120. Bu rivayetin değerlendirmesi için bkz. Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, (İstanbul: MÜİFV Yay., 2. Basım, 2024), 153-154.

84 Buhârî, "İlim", 4; Muslim, "Kıyâme", 15; Tirmizî, "Emsâl", 4.

85 Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. el-İsfahânî Ebû Nuaym, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türki (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 2/477 (no. 456); Ali b. Hüsâmüddin b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, thk. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Saka (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 5. Basım, 1981), 12/338 (no. 35300).

86 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/194.

87 Hâkim en-Nisâbü'rî *Müstedrek*, 2/9 (no. 2149); Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, 7/154 (no. 7140).

88 Buhârî, "Salât", 87.

89 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/730.

insan suretinde gönderdi ve Hz. Âdem'e de bunu Kâbil ile evlendir, diye vahyedince oğlunu onunla evlendirdi. Hâbil yetişip olgunlaştınca Yüce Allah, Hz. Âdem'e yine insan suretinde ve Bezle adında bir hûri indirdi ve bu hûriyeye rahim yarattı ve Hz. Âdem'e onu Hâbil ile evlendir diye vahyetti. Bu sefer Kâbil dedi ki: Babacığım, ben kardeşimden yaşça daha büyük ve senin ona yaptığına ondan daha layık değil miydim? Hz. Âdem ona: Oğlum, bana bu şekilde yapmayı Allah emretti, dedi. Lütuf onun (cc) elindedir, onu dilediğine verir. Kâbil: Hayır Allah'a yemin ederim ki böyle değil, onu sen bana tercih ettin deyince, Hz. Âdem şöyle dedi: Haydi birer kurban sununuz. Hanginizin kurbanı kabul olunursa, o fazilete daha layıktır, dedi.⁹⁰ İbn Hacer, Sa'lebî'nin çok zayıf bir isnadla naklettiği bu rivayetin ne Ca'fer-i Sâdık'a ne de başka birinden naklinin sabit olmadığını belirtmektedir. Ayrıca bu rivayete göre, âdemoğlunun neslinin İblis'e dayanması gerekecektir, çünkü o bütün cinlerin babasıdır ya da âdemoğlunun neslinin hurilere dayanmasını gerektirecektir, böyle bir şeyin aslı da şahidi de yoktur, diyerek aklî gerekçelerle rivayeti tenkid etmektedir.⁹¹ Görüldüğü gibi İbn Hacer, rivayetin sabit olmadığını belirtmektedir. Aynı zamanda rivayeti reddetmeyi de insan neslinin cin veya hûrilere dayandırmak gibi aklî izahı olmayan gerekçeye bağladığı görülmektedir.

5. Usul Kaidelerine Göre Aykırılık Gerekçesiyle Tenkid Edilen Hadisler

Münekkidler, kıyasa aykırılığın yanında Kur'an ve Sünnet'ten istinbat edilen dinî esas ve kaidelere aykırılık gerekçesiyle hadislerin metinlerine yönelik tenkidlerde bulunmaktadır. Hadisin, dinî esas ve kesin kaidelere aykırı olması, onun sahih olmadığına ve Hz. Peygamber'e nispet edilemeyeceğine delil teşkil eder. Zira dinî kaide ve hükümlerin arasında bir âhenk bulunduğu senedi sahih olsa bile hiçbir haberin bu dinî kaide ve hükümleri nakzetmesi mümkün değildir.⁹² Ancak hadisin kıyas vb. usul kaidelerine aykırı olması ve bu aykırılık nedeniyle haber-i vâhidin reddedilmesi hem fukahânın kendi içerisinde hem de muhaddisler arasında ciddi ihtilaflar barındırmaktadır. Bu ihtilafları uzun uzadıya ele almak konumuzun amacını aşacağından,⁹³ İbn Hacer'in şerhinde bu hususu nasıl ele aldığı hakkında kısa bir bilgilendirmede bulunulmasına fayda mülâhaza edilmektedir. İbn Hacer, haber-i vâhidle, asılların kıyasına aykırı olunca değil, dinin asıllarına aykırı olunca amel edilmeyeceğini belirtmektedir. Zira dinin asılları; Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyastır. Hakikatte asıl olan ise Kur'an ve Sünnettir. Bu ikisi aynı zamanda icmâ ve kıyasın da kaynağıdır. Dolayısıyla Sünnet asıl, kıyas ise fer'dir. Nasıl olur da asıl, fer' ile reddedilir? Sahih hadis, bizâtihi asıl olduğu için, aslın kendi kendine muhalif olduğu nasıl söylenebilir? Bu kabul edilse bile, hadisin asla muhalif olduğunu söylemek gerekmez. Çünkü zan ifade eden bir haber, kesinlik ifade eden asılların kıyasının bir istisnası olabilir, şeklinde açıklamada bulunarak bu hususa açıklık getirmektedir.⁹⁴ İbn Hacer'in bu açıklamalarından hareketle, onun sahih rivayetleri kıyasa öncelediği anlaşılmaktadır. Buna göre Sünnet dolayısıyla hadis nastır, bir konuda nas varsa kıyasa gerek yoktur. Dolayısıyla kıyasa aykırılık bir hadisin reddini gerektirmediği gibi istisnai bir durumun olabileceğini de göstermektedir.

İbn Hacer, re'y karşısında rivayete öncelik verdiği için, şerhinde bu kriterlerle doğrudan reddettiği herhangi bir rivayet tespit edemedik. Ancak onun, teâruz eden bazı hadislerde tercihte bulunurken çeşitli gerekçelerle reddettiği rivayetleri, aynı zamanda bu kriterlere de aykırı olduğu gerekçesiyle tenkidde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda İbn Hacer'in çeşitli kriterlerin yanında kıyasa vb. usul kaideleriyle örtüşmeme kriterini de esas alarak yapmış olduğu tenkidleri ele almak istedik. Bununla alakalı tespit ettiğimiz birkaç örnek rivayet şöyledir:

1. Buhârî'nin naklettiği bir rivayette Hz. Peygamber'in, ashabından bir birliği Kureys kervanlarını gözetlemek üzere gönderdiği, gönderilen birliğin şiddetli bir açlıkla karşı karşıya kaldıkları ve denizden ölü olarak çıkan bir balığı on beş gün boyunca yedikleri nakledilmektedir.⁹⁵ Rivayetin başka bir tarikiinde ise "Medine'ye vardığımızda bunu Rasûlullah'a (sav) anlattık. O da şöyle buyurdu: "Allah'ın çıkardığı bir rızıkı yiyiniz. Eğer sizinle beraber ondan bir şeyler varsa bize de yediriniz." Onlardan birisi Allah Rasûlü'ne balığın bir uzvunu getirdi, o da onu yedi"⁹⁶ şeklinde Hz. Peygamber'in de o balıktan yediği belirtilmektedir. İbn Hacer, balığın avlanma veya ölüp su yüzeyine çıkması durumunda yenilmesini helal olduğunu ve bunun cumhurun görüşü olduğunu belirtmektedir. Bu konuda Hanefiler ise denizde kendiliğinden ölüp su yüzeyine çıkan deniz hayvanının yenilmesini mekruh görmüşler ve şu rivayeti delil

90 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'an*, thk. el-İmam Ebî Muhammed b. Aşur (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 2002), 4/49; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrâhîm el-I'tfîyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Misriyye, 1964), 6/134.

91 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/445.

92 ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, 175 vd.

93 ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, 364-390; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 236-245.

94 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/461-462.

95 Buhârî, "Zebâih", 12.

96 Buhârî, "Megâzi", 65.

göstermişlerdir: Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Denizin sahile attığı veya deniz sularının kendiliğinden geri çekilmesiyle açıkta kalan şeyleri yiyiniz. (Fakat) denizde (kendiliğinden ölüp) su yüzüne çıkan şeyleri yemeyiniz.*”⁹⁷

İbn Hacer, bu rivayetin merfu' hiçbir tarihinin sahih olmadığını, şayet sahih olsa bile Hz. Ebû Bekir ve diğerlerinin bu konudaki sözlerine⁹⁸ teâruz edeceğini söylemektedir. Ayrıca “Kıyas, helal olmasını gerektirir çünkü bir balık karada ölürse kesilmeden yenabilir ve suyu tükenirse veya başka bir balık tarafından öldürülür ve ölürse yenabilir, bu nedenle denizde ölmesi de aynıdır” diyerek, birçok yönden problemli olan bu rivayeti kıyasa da aykırı görerek reddettiği anlaşılmaktadır.⁹⁹

2. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Cüheyne kabilesinden bir kadın Hz. Peygamber'e gelerek şöyle dedi: “An-nem haccetmeyi adadı, ancak hac yapamadan öldü. Ben onun yerine hac yapayım mı?” bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Evet onun yerine hac yap. Annenin borcu olsaydı onu öder miydin? Allah'a olan borcunuzu da ödeyin. Allah borcu ödenmeye en layık olandır.*”¹⁰⁰ İbn Hacer, bu hadise göre ölenin yerine yapılan haccın geçerli olduğunu belirttikten sonra bu konuda ihtilaf edildiğini ve aksi görüş sahiplerinin İbn Ömer'den sahih olarak nakledilen “Kimse kimsenin yerine hac yapamaz, kimse kimsenin yerine oruç tutamaz”¹⁰¹ rivayetini esas aldıklarını belirtmiştir.

İbn Hacer, bir kimse öldüğünde velisi terekeden onun borçlarını ödemekle yükümlü olduğu gibi, ölen adına hac yapacak bir kimsenin masraflarını da karşılamak zorundadır. İnsanlara ait borcun ölenin geriye bıraktığı maldan yapılacağı konusunda icmâ edilmiştir. Ödeme bakımından ona benzeyen borçlarda da hüküm böyledir. Kişinin zimmetinde sabit olan kefâret, adak, zekât vb. diğer borçlar da hac gibidir. Hz. Peygamber'in “*Allah, borcu ödenmeye en layık olandır*” sözü, Allah'a yönelik borcun kul borcundan önce geldiğini gösterir, şeklinde açıklama yaparak Buhârî rivayetini tercih etmektedir.¹⁰² Görüldüğü gibi İbn Hacer, sahih hadise aykırı olmasının yanı sıra rivayeti ayrıca kıyasa da aykırı görmektedir. O, hac borcunun diğer borçlarla aynı olduğuna kıyas ederek İbn Ömer rivayetini kıyasa aykırılık gerekçesiyle de tenkid etmekte ve Buhârî rivayetini esas alıp başkasının yerine yapılacak haccın makbûl olduğunu belirtmektedir.

3. İbn Ömer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Kimse kimsenin hayvanını izni olmaksızın sağmasın. Siz, ister misiniz ki birisi sizin kilerinize girsin, kapısını kırıp yiyeceğinizi alıp götürsün. İşte onların hayvanlarının memeleri de onların yiyeceklerini saklıyor. Bu sebeple kimse kimsenin hayvanını sağmasın.*”¹⁰³ İbn Hacer, bu hadiste, başkasına ait bir malın izinsiz olarak alınmasının yasaklandığını, fakihlerin ve çoğunluğun bu görüşte olduğunu yine mal sahibinin izninin özel veya genel olması arasında fark bulunmadığını belirtmektedir. Ancak bu konuda selef ulemâsından bazılarının, özel veya genel bir izin olmasa bile, mal sahibinin helal edeceği bilinen şeyleri bu hadisin kapsamı dışında tuttuklarını yine bazı fakihlerin, mal sahibinin helal edeceği bilinsin veya bilinmesin sadece yemek ve içmek için bunu yapmanın caiz olduğu görüşünü benimsediklerini ve şu hadisi delil olarak aldıklarını belirtmiştir: Hasan-ı Basrî, Semüre b. Cündeb'den, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “*Sizden biriniz sağmal hayvanların bulunduğu bir sürüyle karşılaştığında sahibi orada ise ondan izin alsın, kendisine izin verildiğinde sütünü sağıp içsin. Sürü başında kimse yoksa üç defa seslensin, cevap veren olursa ondan izin alsın, hiç kimse cevap vermez ise sağıp içsin fakat yanına alıp götürmesin.*”¹⁰⁴ Tirmizî bu hadisin hasen-sahih garîb olduğunu belirttikten sonra bu konuda Hz. Ömer ve Ebû Saîd'den de hadis nakledildiğini ayrıca bazı ulemânın uygulamasının da bu hadise göre olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵ İbn Hacer ise, bu hadisin Hasan'a kadar sahih olduğunu ancak Hasan'ın Semüre'den işitip işitmediğinin ihtilaflı olduğunu belirttikten sonra “Konu ile ilgili yasaklayıcı hükmü taşıyan hadis daha sahihtir. Dolayısıyla bu hadisle amel edilmesi daha uygundur. Ayrıca bu, Müslümanın izni olmaksızın malını kullanmanın haram kılındığı konusundaki kesin kurallara da ters düşmektedir. O halde bununla amel edilemez” şeklinde cevap verildiğini belirtmekte ve kendisi de bu görüşü esas alıp Buhârî hadisini tercih etmektedir. Ayrıca hadisi,

97 Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 35.

98 Hz. Ebû Bekir, denizin içinde ölüp suyun üzerine çıkan hayvanın helal olduğunu belirtmiştir. Deniz avı ve denizde ölen hayvanın durumu hakkında diğer sahâbilerin sözleri için bkz. Buhârî, “Zebâih”, 12.

99 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/766.

100 Buhârî, “Cezâu's-sayd”, 22.

101 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/380 (no. 15122).

102 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/84-86.

103 Buhârî, “Lukata”, 8; Müslim “Lukata”, 2; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 93; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki (Dâru İhyâ-i'l-Kütübü'l-Arâbiyye, ts.), “Ticârât”, 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/97 (no. 4550).

104 Tirmizî, “Buyu”, 60; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 91.

105 Tirmizî, “Buyu”, 60.

cem' ve tahsis edenlerin yanında yolcular, zorda kalmışlar veya kıtlık zamanının yasak kapsamı dışında tutulması şeklinde farklı durumlara hamledenlerin bulunduğunu da söylemektedir. Ancak Buhârî'nin "birinin hayvanı, izni olmadan sağılmaz"¹⁰⁶ şeklinde bab başlığı koyması, hadisin zahirini esas aldığını ve hadisi takyid veya tahsis edenleri reddettiğine işaret olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ Değerlendirmelerinde görüldüğü üzere İbn Hacer, Müslümanın izni olmaksızın malının kullanılmasının haram olduğu konusundaki kesin kurallara ters düştüğü belirtilen Semüre b. Cündeb rivayetini tenkid ederek, Buhârî'nin aksini belirten rivayetini tercih etmektedir. Her ne kadar hadisin belirtilen kat'î kurala ters düştüğünü başkalarından aktarsa da kendisinin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır.

6. İsrâiliyat Kaynaklı Olduğu Gerekçesiyle Tenkid Edilen Hadisler

Bilinen bir gerçektir ki başta Yahudi ve Hristiyan kültürü olmak üzere birçok kültüre ait unsurlar çeşitli sebeplerle İslâm kültürüne girmiş ve zaman zaman hadis olarak ortaya çıkmıştır. Hadis ilminde Yahudi kültürüne *İsrâiliyat*, Hristiyan kültürüne ise *Mesihîyyat* denilmektedir. Özellikle bu kültürlerin mensubu iken daha sonra Müslüman olanlar eski inanç ve kültüründen kopmayarak kasıtlı veya kasıtsız olarak bunları İslâm toplumuna da taşımışlardır. Bu tür yabancı unsurlar İslâm toplumunun bünyesini o derece sarsmıştır ki, İslâm âlimleri özellikle de muhaddisler durumun vehametini anlamış, ancak tüm çabalarına rağmen *İsrâiliyat-mesihîyyat* rivayetlerinin pek çoğu hadis musannefatında yerini almış ve varlığını devam ettirmiştir.¹⁰⁸ İbn Hacer'in de bu konuya temas ettiği görülmektedir. Nitekim o, mevzû hadislerin nasıl tanınacağına dair bilgi verirken, râvinin bazen selef-i sâlihîn veya hikmet ehli kimselerin sözlerini ya da İsrâiliyattan bazı bilgileri seçip kabul görmesi için sahih bir isnadla birleştirerek naklettiklerini belirtmiştir.¹⁰⁹ Muhaddisler de eserlerinde zaman zaman bu tür hadislerin kaynağı hususunda "Bu İsrâiliyattandır" veya "Tevratta geçmektedir" şeklinde işaret edip tenkid etmişlerdir.¹¹⁰ İbn Hacer'in de şerhinde bu tür değerlendirmelerde bulunduğu ve bazı rivayetlerin İsrâiliyattan olduğunu belirterek tenkid ettiği görülmektedir. Konuyla alakalı tespit ettiğimiz birkaç örnek rivayet şöyledir:

1. Hz. İdrîs ile ilgili olan "*Biz onu yüce bir makama yükselttik*"¹¹¹ ayetinin farklı tefsirleri yapılmıştır. Bu konudaki değişik rivayetleri de referans alan bazı müfessirlere göre; Hz. İdrîs, bir melek tarafından göğün dördüncü veya altıncı katına çıkarılıp ölüm meleği tarafından ruhu kabz olunmuştur. Bazıları da onun cennete yükseltildiği yahut ona manevi bir şeref verildiğinin altını çizmektedir. Ancak Hz. İdrîs'in göğe yükseltilmesinin ruhen ve bedenlen olduğu hususu ihtilaf konusu olmuştur. Konu ile ilgili Taberî'de geçen bir rivayet şöyledir: Yûnus b. Abdila'lâ → İbn Vehb → Cerîr b. Hâzim → Süleyman el-A'meş → Şimr b. Atiyye → Hilâl b. Yesâf senediyle nakledildiğine göre İbn Abbas, Kâ'bu'l-Ahbâr'a Hz. İdrîs hakkında inen ayeti sormuştur. Kâ'b da bir meleğin onu iki kanadı arasına alıp göğe yükselttiğini ve dördüncü tabakaya vardığında ölüm meleğiyle karşılaştığını ve orada ruhunu teslim aldığını belirtmektedir.¹¹²

İbn Hacer, Hz. İsa'nın ruhu ve bedeniyle göğe çıkarıldığına dair haberlerin sahih olduğunu, ancak Hz. İdrîs'in canlı olarak göğe yükseltilmesi ile ilgili rivayetin *merfu'* ve *kavî* bir tarikle sabit olmadığını belirttikten sonra yukarıdaki rivayetin İsrâiliyattan olduğunu ve sahih olup olmadığını ancak Allah'ın (cc) bileceğini belirterek rivayete temkinli yaklaşmaktadır.¹¹³ Görüldüğü gibi İbn Hacer, mevzu bahis rivayetin İsrâiliyattan olduğuna işaret etmekte ve Hz. Peygamber'den *merfu'* olarak nakledilen bir tarikinin sabit olmadığını söylemektedir.

2. Ye'cûc ve Me'cûc'ün yaratılması ile ilgili Kâ'bu'l-Ahbâr'dan (ö.32/652-53?) şöyle bir rivayet nakletmektedir: "Ye'cûc ve Me'cûc Hz. Âdem'in Hz. Havvâ'dan olmayan çocuklarıdır. Hz. Âdem bir gün uykuya dalar ve ihtilam olur. Onun menisi toprakla buluşur ve Allah (cc) Ye'cûc ve Me'cûc'ü o topraktan yaratır."¹¹⁴ İbn Hacer bu rivayetin münker ve asılsız olduğunu, ancak Ehl-i Kitap bilginlerinde böyle bir rivayetin olabileceğini belirterek tenkid etmektedir.¹¹⁵

106 Buhârî, "Lukata", 8.

107 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/111-113; Ayrıca bkz. Yılmaz, *Fethu'l-bârî'de İhtilaflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, 388.

108 Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 262-263; Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: MÜİFV Yay., 10. Basım, 2017), 176-177.

109 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 156.

110 Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 498-499.

111 Meryem, 19 /57.

112 et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/562-563.

113 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/453.

114 el-İmâm Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, h.1392), 3/98.

115 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/466.

7. İlgili Konuda Sahih Hadis Bulunmadığı Belirtilerek Tenkid Edilen Hadisler

Hadis kaynaklarımızda zaman zaman bir konuyla alakalı sahih hadis bulunmadığını belirten genellemeler yapılmıştır.¹¹⁶ Bu genellemeler konuyla ilgili bütün hadislerin tarandığını ve içlerinde güvenilir bir rivayet bulunmadığını göstermesi açısından önemlidir. Genellemelerin bir kısmında hadisçilere itirazlar yapılmış olsa da bazı konulardaki tüm rivayetlerin bir kısım âlimler tarafından toptan kabul edilmediğini göstermektedir.¹¹⁷ Kanaatimizce bu tür değerlendirmeler de metin tenkidi¹¹⁸ kapsamında mütalaa edilmelidir. Zira bu tür değerlendirmelerin isnaddan çok, konu bazlı olduğu görülmektedir.¹¹⁹ Konuya *Fethu'l-bârî* çerçevesinde bakıldığında, İbn Hacer'in rivayetleri tek tek ele alıp tenkid etmesinin yanı sıra bazen de bir konuyla alakalı genelleme yoluyla tenkidler yaptığı görülmektedir. Bu tür tenkidlerinde bazen istisnalar yaparak bazen de konuyla ilgili tüm rivayetlerin sahih olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca bu tür genellemeleri bazen kendisi yapmakta bazen de kendisinden önceki muhaddislerden nakilde bulunmaktadır. Konuyla alakalı tespit ettiğimiz bazı örnekler şöyledir:

1. İbn Hacer, İbn Münzir'in, Hz. Peygamber'in Mekke'de namazın farz kılındığı andan Medine'ye hicret edip Abdullah b. Ömer¹²⁰ ve Abdullah b. Zeyd¹²¹ hadislerinde geçtiği üzere namaza çağrı konusunda yapılan istişareye kadar ezânsız namaz kıldığını kesin bir ifade ile belirttiğine değindikten sonra ezânın hicretten önce Mekke'de dinî bir uygulama olarak başladığını gösteren hadisler nakledildiğini ancak bunların hiçbirinin sahih olmadığını belirtmektedir.¹²² İbn Hacer bu meyanda birkaç hadisi de ele alıp sahih olmadığına yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹²³

2. İbn Hacer, Hz. Peygamber; abdest uzuvlarını birer kez yıkadıktan sonra “*Bu öyle bir abdesttir ki, o almazsa Allah, hiçbir namazı kabul etmez*” ikiyeşer defa yıkadıktan sonra “*Bu, öyle bir abdestidir ki, kişi onu aldığı zaman Allah ona sevaptan iki pay verir*” üçer defa yıkadıktan sonra “*Bu, benim ve benden önceki Resullerin abdestidir*”¹²⁴ şeklindeki hadisin zayıf olduğunu belirttikten sonra abdestin kaçar defa yıkanmasıyla ilgili beyan içeren rivayetlerin tüm tarikleriyle zayıf olduğunu belirtmektedir.¹²⁵

3. Cünüp ve hayızlı kimselerin Kur'an okuyup okuyamayacağı hususu ihtilaflıdır. Bu konuya dair değerlendirmelerde bulunan İbn Hacer, İbn Ömer'den merfu' olarak nakledilen “*Hayızlı ve Cünüp kimse Kur'an'dan hiçbir şey okumasın*”¹²⁶ hadisinin tüm tarikleriyle zayıf olduğunu belirtmektedir.¹²⁷

4. Balın zekâtı ile ilgili değerlendirmelerde bulunan İbn Hacer, Buhârî'nin muallak olarak naklettiği “Ömer b. Abdülazîz baldan zekât vermenin farz olmadığı görüşündedir”¹²⁸ şeklindeki rivayetle Ebû Hüreyre'den nakledilen ve balda öşür olduğunu beyan eden rivayetin¹²⁹ zayıflığını belirtmek istediğini, söylemektedir. Devamında ise Buhârî'den naklen, balın zekâtıyla ilgili hiçbir rivayetin sahih olmadığını, Tirmizî'den naklen, balın zekâtı konusunda hiçbir şeyin sahih olmadığını yine Şafî'den (ö.204/820) naklen, balda öşür olduğuna dair hadisin zayıf olduğunu

116 Bu konuda önemli bir eser için bkz. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâru'l-munîf fî's-sahîhi ve'd-daîf*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1970).

117 Enbiya Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki-Beyhakî ve İbnu'l-Cevzî Örneği*- (İstanbul: Rağbet Yay., 2009), 85.

118 Enbiya Yıldırım, bu tür değerlendirmelerin en güzel metin tenkidi örnekleri olduğunu belirtmektedir. Bkz. Enbiya Yıldırım, *Sahih Hadis Bulunmayan Konular* (Ankara: Otto Yay., 2. Basım, 2017), 16.

119 Münekkidler bazen isnad ve metinleri zikretmeden bir konuda sahih hadis bulunmadığını veya Hz. Peygamber'den konuyla alakalı herhangi bir hadis nakledilmediğini belirterek genelleme metoduyla tenkidler yapmaktadır. Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Nurullah Agitoğlu, “Müsullu Bir Muhaddis ve Sahih Hadis Bulunmayan Konulara Dair Bir Çalışması: Ömer b. Bedr el-Mevsilî ve el-Muğnî Adlı Eseri”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*, 14/4, (2019), 577-589.

120 Buhârî, “Ezân”, 1; Müslim, “Salât”, 1; Tirmizî, “Salât”, 25.

121 Tirmizî, “Salât”, 25; Ebû Dâvûd, “Salât”, 28.

122 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/104.

123 İbn Hacer'in ele alıp tenkid ettiği ve Ezânın Hicretten önce başladığına dair örnek birkaç rivayet için bkz. Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, 9/100 (no. 9247); el-Bezzâr, *Müsned*, 2/146 (no. 508).

124 İbn Mâce, “Tahâret”, 47, 48. Bu meyandaki rivayetler ve tarikleri için bkz: Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb el-Bessâre, *Enîsu's-sârî fî tahric ve tahkik el-ehâdisi'l-letî zekereha el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî fethi'l-bârî* (Lübnan: Muessetü'r-Reyyân, Lübnan 2005), 8/5749 vd.

125 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/307.

126 Tirmizî, “Tahâret”, 98; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003), 1/461 (no.1479). Rivayetin diğer tarikleri için bkz. el-Bessâre, *Enîsu's-sârî*, 9/6170 vd.

127 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/530.

128 Buhârî, “Zekât”, 55.

129 Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, *el-Musannef*, thk. Habibürrahman el-A'zâmî (Beyrut: Tevzi'u'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983), 4/63 (no. 6972). Rivayetin diğer tarikleri hakkında bkz. el-Bessâre, *Enîsu's-sârî*, 6/3950 vd.

ayrıca Ömer b. Abdülazîz'den (ö.101/720) nakledilen hadis dışında baldan öşür alınmadığına dair hadislerin de zayıf olduğunu aktararak, baldan zekâtın alınması gerektiği ile ilgili rivayetlerin sahih olmadığını söylemektedir.¹³⁰

5. Muâviye'nin fazilet ve zemmi ile ilgili birçok hadis nakledilmiştir. Ancak bu rivayetlerin hiçbirinin sahih olmadığı belirtilmiştir.¹³¹ Bu konuda İbn Hacer de Muâviye'nin faziletiyle ilgili birçok hadisin nakledildiğini ancak içlerinde isnadı sahih hiçbir rivayetin bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca İshâk b. Râhûye (ö.238/853), en-Nesâî ve başkalarının da bu konuda sahih hadis bulunmadığını kesin olarak ifade ettiklerini söyleyerek onlarla aynı kanaati paylaştığını belirtmektedir.¹³²

6. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yanında başkaları olduğu halde kime bir hediye verilirse, yanındakiler de o hediyeye ortak olurlar.”¹³³ Buhârî bu rivayetin sahih olmadığını belirtmektedir.¹³⁴ İbn Hacer ise, İbn Abbas'tan bu rivayetin hem merfu' hem de mevkuf olarak nakledildiğini ancak mevkuf olanın isnad açısından daha sâlih olduğunu belirttiikten sonra çeşitli tariklerine de değinmekte ve Ukaylî'den naklen, bu konuda Hz. Peygamber'den sahih hiçbir rivayetin bulunmadığına işaret etmektedir.¹³⁵

SONUÇ

Hadis ilminin önemli şahsiyetlerinden biri olan İbn Hacer'in hadis tenkidine büyük bir katkı sağladığı görülmektedir. Zira o, şerh geleneğimizin en meşhur örneği olan *Fethu'l-bârî*'sinde yüzlerce hadisi inceleyip değerlendirmekte ve gerektiğinde hadislere yönelik tenkidler yapmaktadır. Şerhinde ağırlıklı olarak isnad merkezli bir tenkid anlayışıyla hareket eden İbn Hacer'in zaman zaman hadislerin muhtevasına yönelik metin tenkidinde de bulunduğu görülmektedir. Bu makalede verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere İbn Hacer, hadislerin muhtevasını değerlendirmekte metin tenkidi kriterlerine aykırı bulduğu rivayetlere işaret ederek tenkid etmektedir. Şerhinde konularla alakalı birçok rivayeti ele alıp inceleyen İbn Hacer, rivayetleri sıklıkla birbirine mukayese etmektedir. Birbirine aykırılık arz eden rivayetlerin aralarını cem ve te'lif etmek mümkünse cem ve te'lif yapmakta bu mümkün olmadığı zamanlarda ise sahih olanı tercih edip diğerini reddetmektedir. Tercihlerinde genellikle Buhârî hadislerini öncelerken bazen de tenkid ettiği rivayetlerin Buhârî rivayetleri olduğu görülmektedir. Hemen her tenkide karşı Buhârî'yi savunan İbn Hacer'in bazen Buhârî'de geçen rivayetleri tenkid etmiş olması önemlidir. Buradan hareketle İbn Hacer'in, yorumun elverdiği noktalarda Buhârî'yi savunduğu elvermediği yerlerde ise yapılan tenkidleri kabul ettiği ve kendisinin de bu çerçevede bazen Buhârî'yi tenkid ettiği söylenebilir.

İbn Hacer'in metnini tenkid ettiği rivayetlerin genellikle isnadlarındaki problemlere de temas ettiği görülmektedir. Bu durum onun metin tenkidini isnad tenkidıyla takviye ettiğini ve hiçbir zaman isnadı göz ardı etmediğini göstermektedir. Ayrıca kendinden önceki münekkitlerin tenkidlerine değindikten sonra bu tür tenkidleri bazen te'vil ederken bazen de tenkidlere katıldığı görülmektedir. O, şerhinde Kur'an'a arz, sahih hadislere arz, usul kaidelerine arz, tarihe arz ve aklî gerekçelere arz yöntemlerini kullanarak bazı hadisleri tenkid ettiği gibi, bazı hadisleri de İsrâîliyat menşeli olduğunu belirterek tenkide tabi tutmaktadır. Ayrıca genelleme yoluyla da bir konudaki hadislerin tümüyle veya birkaçı hariç sahih olamayacağını belirtmektedir.

Sonuç olarak İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'de çok sayıda rivayeti sened ve metin açısından tenkide tabi tutmuştur. Şerhinde azımsanmayacak sayıda rivayeti metin tenkidine tabi tutarak sahih olmadığını belirtmiş olması, klasik dönemde metin tenkidinin hiç yapılmadığı düşüncesiyle metin tenkidine karşı olumsuz bir yaklaşım içerisinde olanların bu tutumlarının doğru olmadığını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Kaynaklarımızda yapılacak olan bu tür çalışmaların mevzuu bir nebze de olsa açıklığı kavuşturması adına kıymetli olacağı muhakkaktır.

130 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/438.

131 Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osmân (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966), 2/24 vd.

132 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/132.

133 Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, 11/104 (no. 1183).

134 Buhârî, “Hibe”, 25.

135 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/280.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahman el-A'zâmî. 12 Cilt. Beyrut: Tevzi'u'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşit ve diğerleri. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- Agitoğlu Nurullah, "Müsullu Bir Muhaddis ve Sahîh Hadis Bulunmayan Konulara Dair Bir Çalışması: Ömer b. Bedr el-Mevsilî ve el-Muğnî Adlı Eseri", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*, cilt: XIV, sayı: 4, 2019, s.577-589.
- Aydın, Nevzat. *Hadisin Tespit ve Tenkidinde "Sünnete Arzı"ın Fonksiyonu*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, (Kahire, 1348 aslından ofset baskı).
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Adil b. Sa'd ve Sabri Abdulhalik eş-Şafî. 28 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013.
- Bilen, Mehmet, "Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2 (Kasım 2009), 50-66.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğa. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkid Yaptı mı?*. İstanbul: MÜİFV Yay., 2. Basım, 2024.
- ed-Dümeynî, Misfir b. Gurmullah. *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*. çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek ve Ahmet Yücel. İstanbul: Kitabevi Yay., ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut ve Muhammed Kâmil Karabeleli. 7 Cilt. Riyad: Dâru Risâletu'l-Alemiyye, 2009.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. el-İsfahânî. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hut. 7 Cilt. Lübnan: Dâru't-Tac, Lübnan 1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Ali b. Abdulaziz b. Ali eş-Şibl, Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 13 Cilt. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad 2000.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetu'n-nazar fi tavdîhi nuhbetu'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım. Medine: ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn. *el-Menâru'l-munîf fi's-sahîhi ve'd-daîf*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 2 Cilt. Dâru İh-yâ-i'l-Kütübî'l-Arâbiyye, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2001.
- Kahraman, Ömer Faruk. "İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/80-82. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Kahraman, Ömer Faruk. "İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/519-521. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Kandemir, Yaşar. *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: MÜİFV Yay., 10. Basım, 2017.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler*. İstanbul: Gelenek Yay., 2018.
- Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 3. Basım, 2006.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto Yay., 6. Basım, 2019.
- Köktaş, Yavuz. *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İsam Yay., 2. Basım, 2020.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi'li ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrâhîm el-I'tfiyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Misriyye, 1964.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaâtu'l-İsâ

Babî'l-Halebî, 1955.

- Müttâkî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî. *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*. thk. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Saka. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 5. Basım, 1981.
- el-Bessâre, Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb. *Enîsu's-sârî fî tahric ve tahkîk el-ehâdisi'l-letî zekereha el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî fethi'l-bârî*, 11. Cilt. Lübnan: Muessetü'r-Reyyân, Lübnan 2005.
- en-Nevevî, el-İmâm Muhyiddîn b. Şeref. *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, h.1392.
- en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedreku ala's-sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum*. İstanbul: İnsan Yay., 3. Basım, 2011.
- es-Sa'lebî, Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-nisâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'an*. thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. Aşur. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebu Muaz Tarık b. İvâdullah b. Muhammed ve Ebû'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hicr li't-Teba'âti ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lan, 2001.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedu Ebi Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hicr, Mısır ts.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdalbaki ve diğerleri. 5 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-İsâ Bâbî'l-Halebî, 1975.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Yay., 4. Basım, 2019.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve Çelişki -Beyhakî ve İbnu'l-Cevzî Örneği-* İstanbul: Rağbet Yay., 2009.
- Yıldırım, Enbiya. *Sahih Hadis Bulunmayan Konular*. Ankara: Otto Yay., 2. Basım, 2017.
- Yılmaz, Fethullah. *Fethu'l-Bârî'de İhtilaflı Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- ez-Zerkeşî, Ebû Abdullâh Bedrûddîn Muhammed b. Abdullâh b. Bahadır b. Abdullâh. *Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bün-yamin Erul. Ankara: Otto Yay. 5. Basım, 2012.

EXTENDED ABSTRACT

The attribution of hadiths to the Prophet Muhammad and their transmission in fidelity to their original form, as well as their critical evaluation to distinguish authentic reports from weak or fabricated ones, represent significant scholarly endeavors. Scholars have exerted considerable effort to differentiate between sound and questionable hadiths through isnad (chain of transmission) and matn (text) criticism. This critical approach is also prominently reflected in our hadith commentaries. Among the distinguished figures in this tradition is Ibn Hajar al-Asqalânî (d. 852/1449), who is noted for his meticulous critical analysis within his works. Particularly in *Fath al-bârî bi Sharh Sahîh al-Bukhârî*, a commentary on al-Bukhârî's *al-Jâmi' al-Sahîh*, regarded as one of the most reliable hadith collections, Ibn Hajar's approach to hadith criticism is remarkable. In this seminal work, he scrutinizes the hadiths from both isnad and matn perspectives, applying various criteria to critique their texts.

This study aims to provide a comprehensive examination of Ibn Hajar's critique of hadith texts. By thoroughly analyzing his commentary, the criteria he employed in textual criticism have been identified and discussed with examples.

It is evident that Ibn Hajar adopts a defensive stance regarding Bukhârî's narrations criticized for their alleged contradiction with the Qur'an. He often interprets (ta'wil) such narrations and, in some cases, even when he acknowledges their apparent contradiction with the Qur'anic verses, he still attempts to reconcile them through interpretation. Some of these interpretations appear forced. This indicates that while Ibn Hajar does not oppose presenting hadiths to the Qur'an for evaluation, he refrains from rejecting narrations outright when reconciliation through interpretation is possible. Furthermore, it is understood that he prioritizes hadiths that align with the Qur'an when selecting among narrations related to a particular topic.

In his commentary, Ibn Hajar examines nearly all related narrations, striving to reconcile conflicting reports through harmonization (jama' wa ta'lif) whenever possible. When reconciliation proves unattainable, he prefers the narrations he deems more authentic. Although he generally prioritizes Bukhârî's hadiths, there are instances where he critiques certain narrations from Bukhari's collection.

Ibn Hajar also critiques certain narrations for their historical or factual inaccuracies, pointing out historical errors within the reports. In such critiques, he often substantiates his arguments by referring to historical and biographical sources, and sometimes relevant Qur'anic verses. Some of these critiques address historical inaccuracies found in narrations from Bukhârî's collection.

Additionally, Ibn Hajar employs rational interpretation and explanation when analyzing hadiths, using logical and intellectual arguments to critique narrations that are difficult to comprehend or that he finds inconsistent with reason. In such cases, he critiques the content of the narrations on the grounds that they are logically flawed or implausible.

Although Ibn Hajar does not directly reject narrations solely on the basis of their contradiction with principles such as qiyas (analogical reasoning) and other methodological rules, he does consider these criteria when preferring one narration over another or when critiquing certain narrations. When examining narrations criticized for multiple reasons, he often finds that they are also flawed according to this criterion.

In addition to the general criteria Ibn Hajar employs in textual criticism, he critiques some narrations for being of Isrâelite origin (Isrâ'iliyat). At times, he also generalizes by stating that most or all hadiths on a particular topic are not authentic, except for a few. In this context, Ibn Hajar uses methods such as presenting narrations to the Qur'an, authentic hadiths, methodological principles, historical evidence, and rational arguments to critique certain reports. He also identifies some narrations as being of Israelite origin and critiques them accordingly.

Interestingly, some of the narrations that Ibn Hajar critiques for their textual issues are from Bukhârî's collection. This shows that Ibn Hajar defends Bukhârî where interpretation allows but acknowledges the critiques when interpretation does not suffice, sometimes critiquing Bukhari himself. This underscores that even in the most authentic sources, narrations with textual flaws can be found, necessitating thorough scrutiny of every narration regardless of its source. Additionally, Ibn Hajar often addresses isnad-related issues in the narrations he critiques for their content, demonstrating that he reinforces his textual critiques with isnad analysis and never neglects the isnad. This point is significant, as the acceptance or rejection of a hadith can only be accurately determined by evaluating both isnad and matn together.

In conclusion, Ibn Hajar subjected numerous narrations to isnad and matn criticism in *Fath al-Bari*. His considerable engagement in textual criticism, rejecting some narrations as inauthentic, refutes the notion that textual

criticism was absent during the classical period and highlights the importance of a balanced approach. Such studies contribute valuable clarity to the subject and underscore the necessity of rigorous analysis for all narrations, regardless of their sources.